

ԱԻԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿԵԱՆԻՆ ՈՒՂՂՈՒԱԾ ԵՐԿՈՒ ՆԱՄԱԿՆԵՐՈՒ ՀԵՏՔԵՐՈՎ

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԵՂՍԵԱՆ (varny1@yahoo.com)

Արտաքին եւ ներքին գործոններ (արեւմտահայութեան ցեղասպանութիւնը, խորհրդային վարչակարգի հաստատումը արեւելահայ իրականութեան մէջ եւն.) զուգամիտումի (convergence) գործընթաց մը ստեղծած են Ի. դարու սկիզբի արեւմտահայ (նաեւ՝ Օսմանեան Կայսրութենէն դուրս) եւ արեւելահայ (թէ՛ Ռուսական Կայսրութեան եւ թէ՛ Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան) կուսակցական հակամարտութեան մէջ, որ յանգած է Սփիւռքի 1920-30ականներու փուլին:

Խնդրոյ առարկայ երկու տասնամեակներուն գլխաւոր յատկանիշերէն մէկը հայ իրականութեան խորհրդայնամէտ եւ հակախորհրդային հատաձմերու շեշտակի բաժանումն էր, որ ելեւէջներով պիտի շարունակէր զարգանալ մինչեւ 1990ականներու սկիզբները, փաստօրէն կանգ առնելով խորհրդահայ վարչակարգի ասարտին: Ի դէպ, ուշագրաւ փաստ է, որ 1920-30ականներուն, համայնավար-խորհրդայնամէտ հոսանքը ինքզինք անկուսակցական կը հռչակէր, գտնուելով հանդերձ Խորհրդային Հայաստանի վարչակարգի ազդեցութեան տակ, որ խորհրդային կեդրոնական քաղաքականութիւնը կը ցոլացնէր եւ հայրենիքի ներկայութեան թէ՛ ազգային-հայրենասիրական եւ թէ՛ գաղափարախօսական-քաղաքական բնոյթ կու տար:

Գաղափարական պայքարի ատելավառ ու կրքոտ բնոյթը, ուր զգացական ելոյթները գերակշիռ եղած են, պիտի սատարէր փաստական պառակտումներու եւ հրահրէր մտքերն ու սրտերը կարգ մը համայնքներու մէջ, բանակոտի ոլորտէն բիրտ ուժի կիրարկումին անցնելով (բռնցքամարտեր, ծեծկոտուքներ, փոխադարձ սպանութիւններ եւ այլք), որոնց բարձրակէտը թերեւս կարելի է նկատել Հայց. Առաքելական Եկեղեցւոյ Ամերիկայի արեւելեան թեմի առաջնորդ Ղեւոնդ արք. Դուրեանի սպանութիւնը Դեկտեմբեր 1933ին, ինչպէս եւ անոր հետ կապուած ու ցարդ լիակատար լուծումի չյանգած թղթածրարը:

1920-30ականներու կուսակցական հակամարտութեան բնորոշ երեսակներէն մէկը, որ թերեւս անոր բիրտ բնոյթը պայմանաւորող ազդակներէն կարելի է նկատել, գաղափարախօսական շրջումի երեւոյթն էր, երբ գլխաւորաբար ընկերվարական կուսակցութիւններէն՝ Հ.Յ.Դաշնակցութենէն եւ Ս.Դ.Հնչակեան Կուսակցութենէն, անդամներու արտահոսք մը տեղի ունեցած է դէպի համայնավար կամ խորհրդայնամէտ դիրքեր: Այդ արտահոսքին բազմապիսի պատճառները զանազան քննարկումներու եւ մեկնաբանութիւններու տեղի տուած են, որոնց թուարկումն ու անդրադարձը սակայն մեր նպատակէն դուրս է:

Այդ ծիրին մէջ կը մտնէ Աւետիք Իսահակեանի պարագան, որուն այդ ժամանակաշրջանի բարդ յարաբերութիւնները ՀՅԴի հետ դեռ կը սպասեն համապարփակ եւ անաչառ գնահատումի, ինչպէս եւ արխիւային յանելեալ լոյսին:

Երեւանի Եղիշէ Չարենցի անուան Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանը (ԳԱԹ) գտնուող Իսահակեանի արխիւին մաս կը կազմեն դաշնակցական գործիչ Աշոտ Արծրունիի գրած զոյգ նամակները բանաստեղծի կեանքի մայրամուտին՝ 1956ին¹: Նամակները շահեկան տուեալներ կը մատակարարեն նամակագրի կենսագրութեան մասին, բայց անոնց հրապարակումը կապուած է գլխաւորաբար առաջին նամակին մէջ անոր յայտնած խոր համոզումին, «որ մոռացել էք այն միջադէպը, որ քսան տարի առաջ տրեղի ունեցաւ Փարիզում»: Այս հաստատումի ետին իսկապէս մոռցուած դէպք մը կայ, որուն համապարփակ հետաքննութիւնը որոշ յանելեալ լոյս կրնայ սփռել Իսահակեանի այդ տարիներու վարքագիծին վրայ:

29 Մայիս 1926ին, Ռուբէն Տէրմինասեան գրած էր *Հայրենիքի* խմբագիր Ռուբէն Դարբինեանին, ակնարկելով Իսահակեանին. «Նա միտք ունի գնալ Երկիր: Մենք էլ խորհուրդ տուինք: Մնայ, պիտի ժանգոտի: Թող հոն երթայ: Կը յուսամ՝ մեզնից չի դառնայ»²: Սակայն, Իսահակեան չէ արդարացուցած Տէրմինասեանի յոյսը: Երեքուկէս տարի Հայաստան մնալէ ետք (Հոկտեմբեր 1926-Ապրիլ 1930) Փարիզ վերադառնալով իր ընտանիքին քով, բանաստեղծը սկզբնապէս զգուշաւոր դիրք որդեգրած է, ինչպէս ցոյց կու տայ Յունիս 1930ի նամակը ի պատասխան Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան հրաւերին, ըստ որուն «ինչ-ինչ պատրճառներով հրաժարում եմ հասարակութեան առաջ հանդէս գալու Հայաստանի դրութեան մասին արտայայտուելու նկատմամբ»³: Յուլիս 1930ին, *Հայրենիք* օրաթերթը ֆրանսահայ մամուլէն քաղուածաբար կը հաղորդէր Իսահակեանի վերադարձը, «որ երկու [sic] տարիէ ի վեր Հայաստան կը գտնուէր», աւելցնելով, թէ «յայտնի չէ թէ ի՞նչ նպատակով կամ պաշտօնով վերադարձած է Փարիզ», «կրկին պիտի վերադառնայ Հայաստան» եւ «կարգ մը տրեղեկութիւններ տուած է Հայաստանի մասին, որոնք նորութիւն չեն»⁴: Հոկտեմբերին,

¹ ԳԱԹ, Աւետիք Իսահակեանի ֆոնտ, I բաժին, թ. 986:

² «Մեր աշխատակիցներու նամակները», *Հայրենիք ամսագիր*, Նոյեմբեր 1963, էջ 20:

³ Աւետիք Իսահակեան, *Երկերի ժողովածու, հատոր վեցերորդ*, Երեւան, «Սովետական գրող» հրատ., 1979, էջ 284:

⁴ «Ա. Իսահակեան Փարիզի մէջ», *Հայրենիք*, 10 Յուլիս 1930, էջ 2: Լուրին աղբիւրը ՌԱԿի Փարիզի պաշտօնաթերթն էր՝ *Ապագայ*, որ արդէն յիշուած էր լրատուութեան մէջ: Անոր ժամանակագրական սխալը արդէն կրկնուած էր նախօրօք *Արեւի* լակոնական լրատուութեան մէջ. «Երկու տարիէ ի վեր Հայաստան գացած բանաստեղծ Պլարոն Աւետիք Իսահակեան, վերջերս նորէն Փարիզ վերադարձած է» («Պ. Աւետիք Իսահակեան», *Արեւ*, 18 Յունիս 1930, էջ 2):

Արեւ կը տեղեկացնէր «ի պատիւ Հայաստանէն վերադարձած Ա. Իսահակեանի»՝ Փարիզի մէջ տրուած թէյասեղանի մը մասին, ուր ան բանախօսած էր եւ «իր հիացումը յայտնած է եւ քաղցր տպավորութիւններ Հայաստանի մէջ կատարուած աշխատութեանց եւ կեանքի մասին»⁵: Ամիս մը ետք, լուրը նոյնութեամբ լոյս կը տեսնէր Հայրենիքի մէջ⁶: Նոյն օրերուն, Իսահակեան բացայայտ մերժեցում մը ցոյց տուած է խորհրդայնամէտ դիրքերու. այսպէս՝ Հայաստանի խորհրդայնացման 20ամեակին առիթով անոր ստորագրութեամբ յաւուր պատշաճի յօդուած մը լոյս տեսած է *Խորհրդային Հայաստան* օրաթերթի բացառիկին մէջ, որուն եզրափակիչ պարբերութիւնը կ'ըսէր. «Այսօր, ձեր փօսին ամբողջ հոգովս ներկայ եմ, ձեզ հետ, Հայաստանի աշխատատեղեր: Դուք, որ անչափելի զոհաբերութեամբ, կենցաղային զրկանքներով, բայց անսասան կամքով շինում էք արդարութեան եւ աշխատանքի մեր հայրենիքը: Ձեզ հետ եմ եւ ձեզ հետ միասին գոչում եմ – Կորչի՛ հարստահարող աշխարհը, ԿԵՅՅԷ՛ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾ ԱՃԽԱՏԱՆՔԸ, Կեցցէ՛ Խորհրդային Հայաստանը»⁷:

Փետրուար 1931ի վերջերուն, Իսահակեան Հայաստանի ժողկոմխորհի նախագահ Սահակ Տէրգաբրիէլեանին պնդած է «թերթը վերսկսելու» մասին, ակնարկելով 1925-30ին Փարիզ լոյս տեսած *Երեւան* եօթեային. «Սակայն առանց օրգան-թերթ ունենալու բան չի կարելի անել: Հիմա անհամբեր սպասում ենք Ձեր կարգադրութեանը՝ թերթը վերսկսելու համար: Եթէ օրգան չունենանք՝ բանուորական մասսաներից շատ կը կորցնենք, արդէն բաւական կորուստ ունեցել ենք: Ասպարէզը մնացել է դաշնակցութեանը, հակահարուած փալու հնարաւորութիւն չունենք: Խորհրդային Հայաստանի կողքին կանգնած բանուորների մշտական յայտնած ցանկութիւնն է՝ ունենալ իր սեփական օրգանը»⁸:

Յուլիս 1931ին կը սկսէր լոյս տեսնել *Երեւանը* փոխարինող *Մեր ուղին* երկօրեայ թերթը (1931-32), որ թէեւ իր առաջնորդողին մէջ կը յայտարարէր, թէ «մեր թերթը ո եւ է կուսակցութեան օրկանը չպիտի ըլլայ, պիտի կենայ անկուսակցական գետնի վրայ»⁹, սակայն 1934ին յիշուած է իբրեւ

⁵ «Ի պատիւ Պ. Ա. Իսահակեանի», *Արեւ*, 24 Հոկտեմբեր 1930, էջ 2:

⁶ «Ի պատիւ Ա. Իսահակեանի», *Հայրենիք*, 25 Նոյեմբեր 1930, էջ 3:

⁷ Ա. Իսահակեան, «Յաղթանակը վաղուանն է, սոցիալիզմինը», *Խորհրդային Հայաստան*, 29 Նոյեմբեր 1930, էջ 14: Նոյն էջին մէջ, յօդուածներ ստորագրած են Շիրվանզադէ, Զապէլ Եսայեան, Ստեփան Զօրեան, Լէօ, Ալեքսանդր Թամանեան, Մանուկ Աբեղեան եւ Խ. Երիցեան:

⁸ Ս. Բեիբուրեան, Է. Յովսէփեան, «Վաւերագրեր Աւետիք Իսահակեանի մասին (1931-1956 թթ.)», *Բանբեր Հայաստանի արխիւների*, 3:1987, էջ 27:

⁹ «Մեր ընելիքը», *Մեր ուղին*, 22 Յուլիս 1931, էջ 1: Ծնորհակալութիւն կը յայտնենք Փարիզի Նուպարեան մատենադարանի տնօրէն Պորիս Աճէմեանին, որ մեր տրամադրութեան տակ դրաւ *Մեր ուղին*ի առաջին թիւի լուսանկարչական պատճէնը:

«խորհրդային հրատարակություն» Գարեգին Լեւոնեանի պարբերական մամուլի մատենագիտության մէջ¹⁰:

Թերթի առաջին թիւին մէջ Իսահակեան լոյս կ'ընծայէր «Ղեւոնդ աղա» պատմուածքը¹¹: Իսահակեանն ու Սիմոն Վրացեանը «գաղափարի եւ անձնական մտերիմ ընկերներ» եղած էին¹²: Առաջին թիւի հրատարակութենէն երկու օր ետք՝ 24 Յուլիսին, Վրացեան կը գրէր Իսահակեանին, թէ այդ թիւը նոր ձեռքը անցած էր եւ թէ պատմուածքը լոյս տեսած էր «*“Մեր Ուղին” թերթի թիւ 1ի կեղտոտ առաջնորդողի եւ Տ. Զաւէնի ոչ պակաս կեղտոտ յօդուածի կողքին*». «*Յայտնի հասարակական պոռնկագիր Տ. Զաւէնի անուան կողքին դրուած է եւ քո անունը: Պատմուածքդ է տպուած մի թերթում, որի հրատարակութեան գլխաւոր իմաստը մաղձոտ պայքարն է Հ. Յ. Դաշնակցութեան դէմ. առաջին համարի խմբագրական յօդուածը՝ ասպացոյց*»¹³:

¹⁰ Գարեգին Լեւոնեան, *Հայոց պարբերական մամուլը. լիակատար ցուցակ հայ լրագրութեան սկզբից մինչեւ մեր օրերը (1794-1934)*, Երեւան, հրատարակութիւն Մելքոնեան ֆոնդի, 1934, էջ 165:

¹¹ Աւետիք Իսահակեան, «Ղեւոնդ աղան», *Մեր ուղին*, 22 Յուլիս 1931, էջ 3-4: Պատմուածքը գրուած էր 1931ին եւ Իսահակեան ձեռագիրը 1940ին *Սովետական գրականութիւն* ամսագրին յանձնած էր: Սակայն, օրուան խմբագիրը՝ Ռուբէն Զարեան, չէր հրատարակած՝ գեղարուեստականօրէն թոյլ նկատելու պատճառաբանութեամբ: Պատմուածքը առաջին անգամ Հայաստանի մէջ լոյս տեսած է 1964ին (Նոյն, «Ղեւոնդ աղան», *Սովետական գրականութիւն*, 5:1964, էջ 3-8. Զարեանի ծանօթագրութիւնը՝ էջ 3-4) եւ վերատպուած՝ Իսահակեանի երկերու ժողովածուին մէջ (Նոյն, *Երկերի ժողովածու, չորրորդ հատոր*, «Սովետական գրող» հրատ., Երեւան, 1975, էջ 48-56), որուն ծանօթագրութիւնը չէ յիշած 1931ի հրատարակութիւնը (անդ, էջ 486), հաւանաբար որովհետեւ *Մեր ուղին*ի առաջին թիւը կը պակսի Հայաստանի Ազգային Գրադարանի այլապէս անկատար անոր հաւաքածոյէն: Երկերու լիակատար ժողովածուի (Նոյն, *Երկերի լիակատար ժողովածու 14 հատորով, հատոր VI*, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Երեւան, էջ 218-26) ծանօթագրութիւններուն մէջ յիշուած է Իսահակեանի տուն-թանգարանին մէջ պահուող պատմուածքէն կտրածոյ մը առանց թերթի անուանումի եւ թուականի: Մեր յօդուածին տուեալները կը հաստատեն այն վարկածը, որ պատմուածքը «առաջին անգամ տպագրուած է, հաւանաբար, 1931-1932 թթ. Փարիզում լոյս տեսնող հայկական թերթերից մէկում» (անդ, էջ 781):

¹² Սիմոն Վրացեան, *Հին թղթեր նոր պատմութեան համար*, տպ. Մշակ, Պէյրութ, 1962, էջ 335:

¹³ Վրացեան, էջ 365: Աւելի ուշ, *Հայրենիք* պնդած է, որ «“Մեր Ուղին” Տ. Զաւէնին յանձնուած ամանաթ ծի մըն է միայն» («*Մինչեւ որ շարունակուի “մի քիչ փողը”*», *Հայրենիք*, 26 Օգոստոս 1931, էջ 3): Ըստ Ամալիա Կիրակոսեանի, *Մեր ուղին*ը կը հրատարակուէր խմբագրական կազմով՝ Գրիշա Մեհրաբեան, Մարտիկ Մարտենց եւ Վիվան (Անուշաւան Զիտեջեան) (Ամալիա Կիրակոսեան, *Հայ պարբերական մամուլի մատենագիտութիւն (1794-1967). համահասարակ ցանկ*, Հայկական ՍՍՀ Ա. Միասնիկեանի անուան հանրապետական գրադարան, Երեւան, 1970, էջ 137):

Վրացեանի գնահատականը ուղղուած էր թերթի խմբագրականին, որ իր հարուածները հասցուցած էր թէ՛ ՀՅԴին եւ թէ՛ ՌԱԿին: Առաջինի մասին գրուած էր ի միջի այլոց.

Հայ իրականութեան մէջ կը բացակային խելօք թշնամիները, մեր հասարակական հրապարակն այլանդակող հոսանքներ ունինք միայն, որոնք Դաշնակցութեան, քաղաքական] արկածախնդիր համբակներու եւ տգէտներու այդ վոհմակին ընդհանուր ղեկավարութեան տակ թշնամական մթնոլորտ մը կ'ստեղծեն Խորհրդային Հայաստանի ու արտասահմանի աշխատատեղութեան միջեւ: Խելքի ու բանականութեան նշոյլն անգամ կը պակսի Դաշնակցութեան զագրելի պրովըքսիօն գրպարտութիւններուն: (...) Քաղաքական այս մերկ պոռնոգրաֆիան նա “գաղափարական ընդդիմադրութիւն” կ'անանէ¹⁴:

Վրացեանի միւս թիրախն էր նախկին հնչակեան, այնուհետեւ համայնավար դիրքեր որդեգրած հրապարակագիր Տիգրան Զաւէնը (Զուգասգեան, 1874-1938), որ ստալինեան սպանդի զոհերէն մէկը պիտի դառնար, 1933ին Հայաստան ներգաղթելէ ետք: Տ. Զաւէն անդրադարձած էր միութենական ժողովուրդներու ցուցաբերած համերաշխ օժանդակութեան՝ Ապրիլ 1931ի Զանգեզուրի աղէտալի երկրաշարժին առթիւ, վեր հանելով «Խ. Հայաստանի աշխատատեղութեան ղեկները՝ կեանքի ու մահուան մէջ միացած իրենց հարիւր վաթսուն միլիոն դաշնակից, իրենց բաղդակից ընկերներուն» եւ շարք մը յարձակումներ գործելով Դաշնակցութեան դէմ, որ «խեղաթիրուումներու, զրպարտութիւններու, ստոյթներու անսանձ խաչակրութեամբ մը, վայրկեան մը չի դադրիր այլանդակելէ մեր խորհրդային հայրենիքին պայծառ, գեղեցիկ, խանդաղապտեցնող դէմքը, մոլորեցնելու համար արտասահմանի աշխատատեղութիւնը», նաեւ «պայքարելով պուրժուական կարգերով ղեկավարող Հայաստանի մը համար»: Ան կոչ կ'ուղղէր «դաշնակ եւ այլ ազգայնական կազմակերպութիւններու» շարքային աշխատատեղներուն, որ սթափին, «եթէ չեն ուզեր մեղսակից ըլլալ այն գարշելի, եղեռնական դաւադրութեան, որ կը կազմեն այն կուսակցութիւններու ղեկավարները երկրի իրենց եղբայրներուն ո՛չ միայն երջանկութեան, այլ նոյնիսկ ֆիզիքական գոյութեան դէմ»¹⁵:

Վրացեան հաւատք կը յայտնէր, թէ Իսահակեանի «երեսումը այդպիսի մի անմաքուր ընկերութեան մէջ, պարահականութեան արդիւնք է. մի դըժբախտ արկած», բայց մարդիկ կային, կ'աւելցնէր ան, որոնք կը պնդէին, թէ գրագէտը գիտակցաբար պատմուածքը տուած էր *Մեր ուղին*ին եւ թէ գործուն մասնակցութիւն ունէր անոր հրատարակութեան մէջ: Ուստի, կը պահանջէր, որ Իսահակեան հաստատէր կամ հերքէր շրջան ընող տարածայնութիւնները, ի միջի այլոց գրելով.

Իբրեւ մէկը, որ դեռ շարունակում է ընկերական զգացմունքները տաճել ու սիրել քեզ, հակառակ վերջին ժամանակների քո ընթացքի մէկից ատիլ ինձ համար

¹⁴ «Մեր ընելիքը», էջ 1:

¹⁵ Տ. Զաւէն, «Անհրաժեշտ, անյետաձգելի գործը», *Մեր ուղին*, 22 Յուլիս 1931, էջ 2:

անըմբռնելի արտայայտությունների, ես ինձ բարոյական իրաւունք եմ համարում խնդրելու, որ մի երկտողով հերքես ինձ՝ քո մասին տարածուող լուրերը, ասես որ դրանք զրպարտութիւններ են: Ուզում եմ, որ գրես ինձ, թէ դու հաւատաւիտիւների եւ իրենց խիղճն ու նամուսը վաճառքի հանող մարդկանց հետ համերաշխած չես (...) ուզում եմ որ վստահացնես ինձ եւ իմ միջոցով նրանց, որ դեռ հաւատում են, որ աշխարհի երեսից չեն վերացած, ի սպառ, մարդկայնութեան եւ ազնուութեան սկզբունքները, որ դու այդ անբարոյական, փողի համար ամէն նուիրական սրբութիւն վաճառող մարդկանց հետ ընդհանուր ոչինչ չունես եւ շարունակում ես մնալ ժողովրդի բանաստեղծ՝ առաջուայ Աւետիք Իսահակեանը¹⁶:

Վրացեան հրատարակած է նաեւ յաջորդ օրը գրուած բանաստեղծին կարճառօտ պատասխանը.

Նամակդ այսօր առաւօտ ստացայ: Քանի որ քեզ համար այնքան ցանկալի է եւ այնքան պաթեթիկ իմանալը իմ դիրքաորոշումը, կ'ուզենայի քեզ անձամբ տեսնել եւ երկարօրէն խօսել: Գրելով կարելի չէ սպառել նիւթը, եւ հաւատացնում եմ, որ ժամանակ էլ չունենմ նստելու եւ հանգամանօրէն գրելու իմ apologie-ն:

Ուրեմն, խնդրում եմ, երկուշաբթի երեկոյեան 29, -7, ժամը 8 ½-9 հանդիպել Café Lilas այնտեղ ուր էինք Ուրբաթ գիշեր¹⁷:

Այս նամակէն կը պարզուի, որ երկու հին բարեկամները շարունակած էին իրենց հանդիպումները մինչեւ 19 Յուլիս: Սակայն, Վրացեան անմիջապէս՝ 26 Յուլիսին, կտրուկ պատասխան տուած է Իսահակեանի երկտողին.

Ստացայ 25 Յուլիսի երկտողդ: Ես քեզանից չխնդրեցի “սպառել” նիւթը կամ քո անձի Apologie-ն: Իմ դրած թէկուզ եւ “պաթեթիկ” բայց պարզ ու որոշ հարցին պէտք էր պատասխանել նոյնքան պարզ ու որոշ “այո”ով կամ “ոչ”ով: Դու խուսափեցիր պատասխանելուց: Այդ էլ պատասխան է, որ ցոյց է տալիս քո “դիրքաորոշումը”: Դրանից յետոյ էլ ի՞նչ հանդիպում. անելորդ է¹⁸:

Աշոտ Արծրունիի կողմէ քառորդ դար ետք անցողակի ակնարկուած «միջադէպ»ը տեղի ունեցած է Վրացեանի երկտողէն երեք օր ետք: Արծրունի (Քանաքեռ, 10 Յունիս 1902--Պուլենոս Այրէս, 16 Մայիս 1979), բուն անունով՝ Արծրունի Տուլեան (փաստաթղթային անունով՝ Աշոտ Սիրուեան), պատանեկան տարիներուն մասնակցած էր Բաշ Ապարանի հերոսամարտին (1918), հայ-թրքական պատերազմին (1920) եւ Փետրուարեան ապստամբութեան (1921): Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան տարիներուն, Հայաստանի աշակերտական միութիւններու վարչութեան նախագահ եղած էր: 1920ին աւարտելէ ետք Երեւանի ռուսական գիմնազիան, 1921-24՝ հետեւած էր ժողովրդական (յետոյ՝ պետական) համալսարանի պատմագրական ճիւղին, զոր անաւարտ ձգած էր: Կուսակցական ընդլատակեայ գործունէութեան ծիրին մէջ, գաղտնի կերպով երկիցս արտասահման ան-

¹⁶ Վրացեան, էջ 365-66:

¹⁷ Անդ, էջ 367: «Դիրքաորոշումը» ձեւը բնագրային է, ինչպէս կը հետեւցնենք պատասխանէն:

¹⁸ Անդ:

ցած էր իբրև պատգամաւոր մասնակցելու Փարիզ գումարուած ՀՅԴ Ժ. (1925) եւ ԺԱ. (1929) ընդհանուր ժողովներուն: Վերջինէն ետք, կուսակցութեան Բիւրոյի որոշումով մնացած էր Ֆրանսա¹⁹:

Արծրունի յօդուած մը հրատարակած է *Յառաջի* մէջ, յայտարարելով, թէ «*հանրային կարծիքը պէտք է հեռանայ Իսահակեանի նման երկերեսանի մարդկանց դէմ [sic]*»: Վերջինիս Հայաստան կեցութեան անդրադառնալով, փաստարկած է, որ կուսակցութիւնն ու կուսակցական ընկերները ժխտական վերաբերում ցոյց տուած չէին անոր հանդէպ. «*Ազգային մեծ բանաստեղծը, “Երգեր ու Վերքեր”ի հոչակաւոր հեղինակը, փարիներ առաջ, խորհրդային իշխանութեան հրաւերով, Հայաստան գնաց: Առանց աղմուկի ու յայտարարութեան: Ոչ ոք մեղադրեց իր հայրենաբաղձ ըլլալը: Գնաց պարտեցաւ, ուսումնասիրեց, ստեղծագործեց ու վերադարձաւ: Գրկաբաց ընդունելութիւն սահմանի երկու կողմերում էլ: Բոլորը խոնարհեցին մեծ փառանդի առաջ: Անգամ մարտերի արանքից դիպեցին Հայկենտգործկոմի անդամ ըն-փրըւելու հանգամանքը*»:

Սակայն, Իսահակեան «*վերադարձաւ որոշ յանձնառութեամբ*», կը պընդէր գրութիւնը. «*Ինչպէս իր յետագայ քայլերը ցոյց տուին, Իսահակեանի ստացածը ոչ թէ վաստակաւորի թոշակ է, այլ ոռճիկ*»²⁰:

Կենսաթոշակի հարցին մասին կարելի է ամփոփ յիշատակել, որ Դեկտեմբեր 1924ին, Իսահակեան գրած էր Վրացեանին, թէ «*թէեւ Հայկական Խորհուրդը ինձ կենսաթոշակ է նշանակել, սակայն սկզբունքով իրատունք ունի նա՛ ստանալու, ով այնտեղ է ապրում*»²¹: Սակայն, երկու ամիս ետք, Դարբինեանին կը գրէր, թէ «*մտածում եմ դիմեմ Հայաստանի Սովետներին՝ կենսաթոշակ տալու: Սակայն, լսում եմ, որ նրանք միայն Հայաստանում ապրողներին են տալիս, ասելով թէ՛ եթէ դուրսը ապրում է, կը նշանակէ միջոց ունի ապրելու*»²²: Իսկ Նոյեմբեր 1927ին, Երեւանէն կնոջ գրած է, թէ «*միայն ես որ գամ, կենսաթոշակ տալու են եւ Փարիզում*»²³: Սահակ Տէրգաբրիէլեանին գրելով սրտի դարմանումին մասին, Փետրուար 1931ին անելցուցած է. «*Դժարանում էի Ձեզ գրել, գիպենալով, որ ներկայ պայմաններում հեշտ չի Հայաստանից փող դուրս հանելը, բայց մի ֆորմուլա պիտի գտնուի իմ դրութեան համար. ինչ էլ որ լինի, Հայաստան վերադարձիս*

¹⁹ Կենսագրական տուեալներուն համար, օգտուած ենք հետեւեալ աղբիւրներէն. «*Մահ Աշոտ Արծրունիի*», *Արմենիա*, 16 Մայիս 1979, էջ 1. նաեւ՝ Մ.Ա.Ա. [Մատլէն Ս. Արիսեան], «*Աշոտ Արծրունի (1902-1979)*», *Արմենիա*, 8 Յունիս 1989, էջ 4:

²⁰ Աշոտ Արծրունի, «*Այլեւս կը բաւէ*», *Յառաջ*, 29 Յուլիս 1931, էջ 2:

²¹ Վրացեան, էջ 363:

²² *Աւերիք Իսահակեանի նամակները Վ. Նաւասարդեանին, Ռ. Դարբինեանին, Ե. Խաթանասեանին, Վ. Ահարոնեանին*, տպ. «Յուսաբեր», Գահիրէ, 1959, էջ 58-59:

²³ *Աւերիք Իսահակեանի նամակները*, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 2016, էջ 255:

սիրտը բժշկած պիտի վերադառնամ, որ այլևս միշտ հանգիստ լինեմ Երեւանում:

Կենսաթոշակս յունար-փեպրուար, ուրեմն եւ մարտ ամիսները չեմ սպացել: Շար խնդրում եմ, բարի լինէք, թոշակս ուղարկել, նոյնպէս, եթէ կարող էք, մի քիչ ատլի ուղարկեցէ՛ք, բժշկութեանս ծախսերի համար»²⁴:

Արծրունի թուարկած է Իսահակեանի խորհրդային իշխանութեան գովքը, որ հրատարակուած էր Հայաստանի խորհրդայնացման տասնամեակին նուիրուած յոբելեանական թերթին մէջ, «որը մէկ պարսաւագիր էր ուղղուած Դաշնակցութեան հասցէին»²⁵, ինչպէս եւ *խորհրդային Հայաստանի վերոյիշեալ յօդուածը, շարունակելով՝ «Կարծէք թէ այդ յօլածոնորի տակ ստորագրողը մէկ ուրիշ Աւետիք Իսահակեան էր: Մագաչափ անգամ չփոխեց մեր վերաբերմունքը: Նոյն հանդիպումներն ու մանրամասն գրոյցները»*²⁶:

Դատելով 1956ի նամակներէն, հաւանական է, որ, Վրացեանի պէս, Արծրունի եւս «նոյն հանդիպումներն ու մանրամասն գրոյցները» ունեցած էր: Արդարեւ, 1930ին Արծրունի ամուսնացած էր Լիա Ներսիսեանի հետ, որ Իսահակեանի դարասկիզբի մտերմուիի եւ ապա Լեւոն Շանթի կնոջ՝ Զաւահիր (Զաւօ) Ներսիսեանի եղբօր աղջիկն էր²⁷: Անոր յօդուածին տուն տուող պատճառն ալ *Մեր ուղիւնի* պատմուածքն էր, որ, իր իսկ խօսքերով, «այնքան անտաղանդ եւ անհամ է, որ բնաւ պատրի չի բերում իր գրչին: Այլ կերպ էլ չէր կարող լինել, որովհետեւ դա ոչ թէ ինքնուրոյն մէկ գրածք է, այլ ինչպէս խորհրդային երկրներում կ'ասէին՝ ընկերային պատուէր»²⁸: Պատմուածքը կը ներկայացնէր երբեմնի ունեւոր 70ամեայ Ղեւոնդ աղան, զոր բոլշեւիկները զրկած էին իր հարստութենէն, եւ կ'ապրէր գանգատելով վարչակարգէն, մինչեւ որ օր մը, հանրային բաղնիքին մէջ ունեցած խօսակցութենէ մը եզրայանգած էր, որ «բոլշեւիկները մի բան գիտենալու են անպատճառ, որ հինը սուտը հանեցին, տակը վրէն բերին: Հիմի լաւ եմ հասկանում, որ բանի մէջը բան կայ»²⁹: Արծրունի կոչ ուղղած է, որ «մենք էլ մեր դիրքը ճշդենք նմանների հանդէպ ու միանգամայն երես դարձնենք, անպատրութիւն համարենք իր բարեւն առնելն ու հետը խօսելը», համարելով, որ «այլ վերաբերմունքի արժանի չէ մէկը, որ ընդունակ է յանուն հացի խնդրի բոլշեւիկեան գովքն անել, միաժամանակ քար լոտութիւն պահպանել

²⁴ Բեիբուդեան, Յովսէփեան, էջ 27-28:

²⁵ Նոյեմբեր 1930ին կատարուած այս հրատարակութեան հետքը չենք կրցած գտնել:

²⁶ Արծրունի, «Այլեւս կը բաւէ», էջ 2:

²⁷ Զաւօ Շանթ տակաւին Փարիզ կ'ապրէր, մինչ Լ. Շանթ արդէն մեկնած էր Պէյրուս (Էլլէն Բիզանդ, «Մեր աւագ ընկերները Փարիզում», Հայրենիք ամսագիր, Դեկտեմբեր 1963, էջ 9):

²⁸ Արծրունի, «Այլեւս կը բաւէ», էջ 2:

²⁹ Իսահակեան, «Ղեւոնդ աղա», էջ 4:

նոյն բոլշևիկների գործած սխրագործությունների ու սպորտությունների հանդէպ»³⁰:

Յօդուածին անմիջապէս պատասխանած է *Մեր ուղին*ի աշխատակիցներէն մէկը՝ գրագիտուի Զապէլ Եսայեանը, որ 1923ի շուրջ դուրս եկած էր ՀՅԴի շարքերէն³¹, եւ որ Իսահակեանի պարագան յիշած է 1918էն ետք կուսակցութենէն «անվերադարձ հեռացողներու» շարքին, որոնք «մինչեւ այն թականը, որ դեռ իրենց հետ էին, անոնք ազնիւ էին, շիտակ, անձնագոհ, փառանդաւոր եւ յանկարծ սպոր, վարձկան, անհոգի, դաւաճան»: Արծրունիի գրութիւնը նկատելով «կանխամտածուած եւ պատրիարած յարձակողական», Եսայեան նշած է, որ «երկար պիտի ըլլար թել բոլոր այն ազնիւ եւ անխարդախ մտաւորականները որ չի վարանեցան իրենց ականապետի վկայութիւնները բերել եւ այսպէս ըսելով զինաթափ ըլլալ Խ. Միութեան նուաճումներուն առջեւ», եւ Իսահակեանը զետեղած է անոնց կողքին: Գրագիտուիին ընդունած է, թէ եւ հեզնական շեշտով, որ «այն վերջին արարքը որ բաժակը յորդել է փութը» եղած էր Իսահակեանի աշխատակցութիւնը *Մեր ուղին*ի, «այսինքն օրկանի մը որ կանգնած է Խորհրդային Հայաստանի անվերապահ բարեկամի դիրքին վրայ, որ կ'առաջադրէ լուսաբանել գաղութահայ աշխատաւորութիւնը բոլոր կենսական խնդիրներու մասին, որպէսզի անիկա կրկին ու կրկին զոհ չերթայ ամէն փեսակի ավանդաբաստներու խաղերուն եւ յստակ գիտակցութիւնը ստանայ իր շահերուն»: Ան պնդած է, որ Իսահակեանի ստացածը Խորհրդային Հայաստանի կառավարութեան կողմէ հաստատուած թոշակ էր, ու ասպարէզ կարդացած. «Եւ վերջապէս ինչո՞ւ օրինաւոր կը գտնէք որ հազար փեսակ մողէս կու փախուլ, մուրացկանի ձեռք երկարելով ձեր մտաւորականները անփառունակ թոշակներ ստանան բուրժուաներէ եւ դիպումնաւոր կերպով կասկածելի համարէք որ Իսահակեան մը, Շիրվանզապէ մը մեր աշխատաւոր ժողովուրդի օրինաւոր իշխանութենէն ստանան թոշակ որպէս վաստակաւոր գրող»³²:

Արծրունիի յօդուածին յարուցած աղմուկը անմիջապէս չէ մարած: Օգոստոս 1931ին, Տէրգաբրիէլեան Փարիզ կ'այցելէր, *Մեր ուղին* եւ *Ապագայի* տուած մամլոյ ասուլիսին ընթացքին յայտնելով, թէ Հայաստան յառաջիկայ մէկ-երկու տարիներուն կրնար ընդունիլ քանի մը տասնեակ հազար ներգաղթողներ՝ «աշխատաւորներ՝ բանտներ, գիւղացիներ եւ որակեալ մասնագէտներ. ուրեմն այդ փարրերուն կը մնայ նախօրօք խզել իրենց կապերը Խորհրդային Հայաստանի ոխերիմ թշնամիի՝ դաշնակցական կուսակցութեան հետ»³³: Այս յայտարարութիւններուն հակազդելով, Յառաջի իր

³⁰ Արծրունի, «Այլեւ կը բաւէ», էջ 2:

³¹ Վազգէն Գ. Շուշանեան, «Հաւատափոխները եւ գրական նոր սերունդը», *Հայրենիք*, 24 Ապրիլ 1924, էջ 1:

³² Զապէլ Եսայեան, «Ո՞վ է դաւաճանը», *Մեր ուղին*, 2 Օգոստոս 1931, էջ 2:

³³ «Սահակ Տէր-Գաբրիէլեան մեր մէջ», *Մեր ուղին*, 23 Օգոստոս 1931, էջ 1:

խմբագրականին մէջ Շաւարշ Միսաքեան յիշեալ պայմանը համարած է «քաղաքականութիւն՝ տարագիր բազմութիւններու գլխուն» եւ կոչ ուղղած խորհրդահայ կառավարութեան. «Արժեցուցէք ձեր վարկն ու խելքը՝ ընդարձակելու, զօրացնելու համար հայրենիքը, կարելի եղածին չափ շար աշխատարարներ փրկելով օտարութենէ, անսպուտութենէ, թշուառութենէ»³⁴:

Հրայր Դարբինեան Մեր ուղին մէջ պատասխանած է այն արդարացունով, թէ «ներգաղթը կազմակերպողը խորհրդային Հայաստանն է, անոր բանտրագիտացիական կառավարութիւնը» եւ թէ՛ «ներգաղթը անոր իրատունքն է» ու «պիտի կազմակերպի առանց այդ իշխանութեան դիտրիմ թշնամիներու եւ ընդդէմ այդ թշնամիներու»: Միաժամանակ, պնդած է, հակառակ յիշեալ հաստատումին, թէ «Դաշնակցութիւնը քաջութիւն չունի պարզորոշ ձեռով յայտարարելու որ ինքը դէմ է ներգաղթին, որ ինքը պիտի դարանաթագ ոճրագործութեան բոլոր միջոցներուն դիմէ՝ ներգաղթը խան-գարելու համար (...): Մեր նիւթին հետ կապուած, սակայն, շահեկան է Յա-նաջի հակադարձութեան առիթով տրուած պատճառաբանութիւնը. «Խնդիրն անոր մէջ է, որ ընկ. Տէր Գաբրիէլեանի ժամանումին առթիւ “Յա-նաջ” սողունի քսութեան իր կատարեալ լկտիութեամբ, յատուկ աշխատակցի միջոցով դիմեր էր ամենուն կողմէն սիրած մեր բանաստեղծ Աւետիք Իսահակեանին, կոչ ըրեր էր անոր ներողամտութեանն ու վեհանձնութեան՝ մոռացութեան տալու Դաշնակցութեան պժգալի լուտանքն իր դէմ եւ միջնորդելու ընկ. Տէր Գաբրիէլեանէն տեսակցութիւն մը հայցելու: Եւ ահա Իսահակեանէն շառաչուն ապտակ ստանալէ ետքը, ամենօրեայ քրթթիին անզօր կատարողութիւնը նաեւ այդ բառերու կողկոնծը [sic] կլանչեր է»³⁵:

Անկախաբար այն իրողութենէն, որ անհաւանական կը թուի, որ Յա-նաջ Իսահակեանի միջնորդութեան դիմելու քայլը փորձած ըլլար, օրաթերթը Տէրգաբրիէլեանի հետ նման տեսակցութեան ակնարկութիւն ըրած չէր. հետեաբար, այս պնդումը հիմնաւորող որեւէ փաստ առկայ չէ, եթէ մէկ կողմ ձգենք այն իրողութիւնը, որ այդ թուականներուն տիրող քաղաքական լարուածութիւնը ի յառաջագունէ կը բացառէր դաշնակցական մամուլին կողմէ համայնավար ղեկավարի մը հետ պաշտօնապէս տեսակցելու հնարաւորութիւնները: Միւս կողմէ, խնդրական է, որ Իսահակեանի դէմ գրուած յօդուածին մէջ յայտնուած հիմնական տեսակետը՝ անոր երկկողմանի դիրքորոշման մասին, կարելի էր լուտանք (հայիոյանք, անարգանք, կամ նոյնիսկ չարախօսութիւն) համարել:

Արծրունիի յօդուածին հրատարակութենէն ետք, Մեր ուղին մէջ լոյս տեսած էր Հայաստանի Օգնութեան Կոմիտէի (ՀՕԿ) Մարտէի մասնաճիւ-

³⁴ Շ., «Գարշելի է, պարոններ», Յա-նաջ, 28 Օգոստոս 1931, էջ 1:

³⁵ Հրայր Դարբինեան, «Անզօր կատարողութեան պրոֆէսիոնէլ վայրահաջութիւններ», Մեր ուղին, 30 Օգոստոս 1931, էջ 2 (բոլոր ընդգծումները բնագրային են - Վ.Մ.):

ղերուն կողմէ կազմակերպուած ձեռնարկին եւ յաջորդ օրուան դաշտահան-դէսին (Օգոստոս 1-2) ծանուցումը: Գլխաւոր բանախօսը պիտի ըլլար «Խ. Հայաստանէն վերադարձող ժողովրդական փաղանդաւոր բանաստեղծ Աւետիք Իսահակեան»³⁶: Թերթը որեւէ լրատուութիւն հրատարակած չէ, սակայն նոյն ամսուան վերջերուն, Նիւ Եորքի *Բանոր* շաբաթաթերթը, որ այդ ժամանակ լոյս կը տեսնէր իբրեւ «օրգան՝ Միացեալ Նահանգաց Կոմունիստ Կուսակցութեան», լոյս ընծայած է «բանթղթակցութիւն» մը, որ կը յայտնէր, թէ Իսահակեան ՀՕԿի ձեռնարկին խօսած էր «800 աշխատարող գաղթականներուն», բացատրելով Խորհրդային Հայաստանի նուաճումները: Յօդուածը կը պնդէր, որ «դաշնակները Իսահակեանը մատնած էին որպէս “Իմանիթէ”ի (Կոմկուսի մարտական օրկան) օտար բաժնի թղթակիցը», իսկ ձեռնարկը՝ իբրեւ նոյն օրը տեղի ունեցած համաշխարհային հակապատերազմական ցոյցերու մէկ օղակը, ու այդ պատճառով սրահը շրջապատուած էր ոստիկաններով³⁷:

Հետաքրքրական է նշել, թէ Սեպտեմբերի վերջերուն, նոյն ձեռնարկին մասին թղթակցութիւն մը լոյս տեսած է Քալիֆորնիա՝ Ֆրեզնոյի *Ասպարէզ* շաբաթաթերթին մէջ, հակոտնեայ տեղեկութիւններով: Կը թուի, թէ անոր հրատարակութեան բնական հասցէն՝ *Յառաջը*, մերժած ըլլալու էր տպագրութիւնը՝ Իսահակեանի հանդէպ յաւելեալ լարուածութիւն չստեղծելու նպատակով կամ կուսակցական ներքին որոշումով: Թղթակցութիւնը խիստ բացասական անդրադարձ մը կը կատարէր թէ՛ ձեռնարկին (120 հոգի հաշուելով 2000 հոգինոց սրահին մէջ, ի տարբերութիւն *Բանորի* 800ին) եւ թէ՛ «մէկ ժամէ աւելի տեւող իր [Իսահակեանի - Վ.Ա.] անախորժ, անբովանդակ» բանախօսութեան, բառացի ընդարձակ մէջբերումներով: Անանուն թղթակիցը մեզ հետաքրքրող նիւթին կապակցութեամբ գրած էր. Մինչեւ երէկ, նոյնն էր մեր աչքին Ա. Իսահակեանը. զինք կանգնած կը տեսնէինք իր ամուր պատուանդանին վրայ, լսեր էինք որ ուրացողներու շարքին անցած է այլեւս, կարդացինք իր մասին “Յառաջ”ի մէջ. մեր ընկերները զայրոյթով կը շեշտէին այն բարեացակամ վերաբերմունքը, մեր կողմէն Ա. Իսահակեանի եւ նմաններու վերաբերմամբ, կը դատապարտէին մեր այդ ներողամտութիւնը, մենք եւս խորհրդածութիւններու գերի դարձանք, բայց չզգացինք զայրոյթի, զգուանքի եւ նոյնիսկ արգահատանքի այն չափը, որուն ենթարկուեցանք երէկ, Հօկերու գիրկը ինկած Ա. Իսահակեանը լսած պահերնուս: Ի՞նչ այլանդակ փոփոխութիւն մարդկային կեանքի մէջ³⁸:

Բանորի «Կարմիր կայծեր» սիւնակին մէջ, Սեպտեմբերին խառնաշփոթ ակնարկ մը լոյս տեսած էր Արծրունիի յօդուածին (առանց հեղինակին անու-

³⁶ Ծանուցումը տե՛ս՝ *Մեր ուղին*, 31 Յուլիս եւ 2 Օգոստոս 1931, էջ 4:

³⁷ Քարլ Տերտերեան, «Աւետիք Իսահակեան կը խօսի 800 աշխատարող գաղթականներուն», *Բանոր*, 29 Օգոստոս 1931, էջ 1:

³⁸ Թղթակից, «Ֆրանսահայ շրջաններու մէջ “Երեւանի նոր թութակը”», *Ասպարէզ*, 25 Սեպտեմբեր 1931, էջ 1-2:

նը յիշելու) եւ Չապէլ Եսայեանի պատասխանին մասին: Արդարեւ, յօդուածագիրը դիտումնաւոր կերպով անոնց խառնած էր Հայաստանի կարգ մը գրողներու (Դերենիկ Դեմիրճեան, Ստեփան Զօրեան, Գուրգէն Մահարի, Վահրամ Ալազան եւ Ակսէլ Բակունց) արտասահման յղած բողոքագիրերը, որոնք կը դատապարտէին դաշնակցական թերթերու կողմէ անոնց գործերուն արտատպումը: Մէջբերելէ ետք *Յառաջի* ենթադրեալ արդարացումը («*հարկադրանքի եւ ճնշման փակ եղած է այդ բողոքը*»), անոր ճարպիկ կերպով խառնած էր Իսահակեանին դէմ ուղղուած Արծրունիի յօդուածին հետեւեալ խօսքերը, ստեղծելով այն տպաւորութիւնը, թէ անոնք կապ ունէին այդ բողոքագիրերուն հետ. «*Ապա ինչպէ՞ս բացատրել [sic]³⁹ մի Աւելիք Իսահակեանի արարքը, որը գործում է ազապ պայմաններում միանգամայն զերծ լինելով հարկադրանքից ու ճնշումից*»⁴⁰:

Իսահակեանի ու Վրացեանի անձնական յարաբերութեան ամբողջական խզումին խօսուն վկայութիւն մըն է Իսահակեանի՝ 1933ին Կարէն Միքայէլեանին ուղղուած նամակի մը մէկ պարբերութիւնը, որ կ'ակնարկէր 1931-33ին Հայրենիք ամսագրին մէջ լոյս տեսնող Կոստան Զարեանի *Բանկօօպը եւ մամուլի ոսկորները* վէպին: Այս պարբերութիւնը միայն վերջերս վերականգնուած է նամակի նոր հրատարակութեան մէջ. «*Կոստան Զարեանը շարունակում է ծաղրել, հայիոյել Խ[որհրդային] Հայաստանի, նրա գործիչներին, նրա բարեկամներին, եւ Դաշնակցութիւնը հիացած է նրանով: Բոլոր սրիկաների մեծ սրիկան՝ Ս. Վրացեանը, նրան հանճար է անանում*»⁴¹:

Այս միջադէպին ուրիշ արձագանգներ եղած ըլլալու են Ֆրանսայի թէ այլ համայնքներու մամուլին մէջ: Օրինակ՝ «Մամուլ» սիւնակին մէջ, Գահիրէի *Արեւը* արտատպած է Արծրունիի յօդուածին Իսահակեանի վերաբերող մասը հետեւեալ ծանօթագրութեամբ. «*Ձգուանքով կը կարդանք հետեւեալ փողերը որ ուղղուած են Դաշնակցութեան նախկին փառքերէն Աբու Լալա Մահարիի հեղինակին՝ Աւելիք Իսահակեանի դէմ որ “մեղքը” գործեց Հայաստանի իշխանութիւնը ճանչնալու...*»⁴²:

Ինչպէս յայտնի է, տարուէ-տարի իր մեկնումին ակնարկելէ ու ինչ-ինչ պատճառներով յետաձգելէ ետք, 1936ին Իսահակեան իր ընտանիքին հետ

³⁹ Արծրունի գրած էր՝ «արդարացնէ»:

⁴⁰ Կարմիր, «Կարմիր կայծեր», *Բանտր*, 19 Սեպտեմբեր 1931, էջ 3: Սիւնակագիրը Խարբերդ ծնած յոյն լրագրող Վասիլ Երկկատիսն էր (1902-85), որ *Բանտրի* մէջ նաեւ երեւցած է Վ. Զաւէն ծածկանունով (Բ. Մ. Յովակիմեան, *Հայոց ծածկանունների բառարան*, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 2005, էջ 216):

⁴¹ *Աւելիք Իսահակեանի նամակները*, էջ 273 (ընդգծումը մերն է): Նամակի առաջին հրատարակութեան համար, տե՛ս՝ Ա. Ադամեան, «Աւելիք Իսահակեանի նամակները Կարէն Միքայէլեանին», *Պատմաբանասիրական հանդէս*, 2:1973, էջ 240:

⁴² «Այլեւս կը բաւէ», *Արեւ*, 12 Օգոստոս 1931, էջ 2, ուր Արծրունիի յօդուածը սխալմամբ թուագրուած է 28 Յուլիս:

վերջնականապես վերադարձած է Հայաստան, ուր պարբերաբար հաստատմութեան տուրքեր պիտի վճարէր ստալինեան վարչակարգին: Իր կարգին, 1937ի սկիզբներուն Արծրունի - իբրեւ գործիչ դրկուած Արժանթին – այնտեղ շարունակած է հանրային եւ հրապարակագրական գործունէութիւնը մինչեւ կեանքին վերջը, ըլլալով Պուենոս Այրէսի *Արմենիա* երկօրեային (1941) եւ օրաթերթին (1968-71) խմբագիրը եւ 1943ին հրատարակելով *Հարաւ. ամերիկահայոց փարեցոյցը*, շրջանի համայնքներուն մասին արժէքատուր տեղեկութիւններով:

Իսահակեանի ու Արծրունիի ճանապարհները նորէն պիտի խաչաձեւէին առաջինի տուրքերէն մէկուն առիթով: Արդարեւ, Բ. աշխարհամարտի օրերուն, կարգ մը դաշնակցական գործիչներու կապերը Գերմանիոյ նացիական վարչակարգին հետ պատճառ հանդիսացած են, որ 1943ի սկիզբին, Մոսկուայէն արտասահման ուղարկուէր Իսահակեանի ստորագրութիւնը կող յօդուած մը: Յօդուածը առաքուած էր Նիւ Եորքի Ամերիկահայ Յառաջդիմական Միութեան *Լրաբեր* երկօրեային, ուր լոյս տեսած է «*Մասնատուր անթել Մոսկվաէն Լրաբերին*» վերտառութեամբ⁴³, ՌԱԿ Ֆրեզնոյի *Նոր օր* շաբաթաթերթին⁴⁴ եւ Պէյրութի յառաջդիմական *Ժողովուրդի ծայն* օրաթերթին⁴⁵: Առաջին երկու թերթերը յօդուածը եւ անոր յարակից նիւթեր հրատարակած են նաեւ առանձին գրքոյկներով⁴⁶:

Երեք ամիս ետք, ՀՅԴ Բիւրոյի անդամ տորթ. Հանօ Օհանջանեան *Յուսարբերի* մէջ տպուած բաց նամակով պատասխանած է Իսահակեանին⁴⁷, եւ յօդուածը այնուհետեւ կուսակցական գրավէճի նիւթ դարձած է: Նոյն տարուան Դեկտեմբերին, Արծրունի, որ Պուենոս Այրէս հաստատուելէ ետք անցած էր արեւմտահայերէնի գործածութեան իր հրապարակագրութեան մէջ, անդրադարձած է Իսահակեանի նամակին *Արմենիայի* մէջ, կատարելով նաեւ անոր 1920-30ականներու գործունէութեան ամփոփումը, որ սկսած է հետեւեալ ծանրակշիռ մեղադրանքով.

Ա.- 1924-1925ին Փարիզի մէջ տեղի ունեցաւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան 10րդ Ընդհանուր Ժողովը, որուն կը մասնակցէի որպէս Հայաստանի պատգամատուր: Այդ ժողովին մէջ քննութեան առնուեցաւ Աւետիք Իսահակեանի խնդիրը, որ պետական եւ կուսակցական խոշոր գումարներ իրացուցած էր եւ կը հրաժարէր վերադարձնելու առ որ անկ է: Այդ անպատուաբեր արարքին համար Ա. Իսահակեան

⁴³ Աւետիք Իսահակեան, «Արկածախնդիրները», *Լրաբեր*, 8 եւ 12 Յունուար 1943:

⁴⁴ Աւետիք Իսահակեան, «Արկածախնդիրները», *Նոր օր*, 15 եւ 22 Յունուար 1943:

⁴⁵ *Ժողովուրդի ծայն*, 27 եւ 28 Յունուար 1943 (Զաւէն Մսրլբեան, *Հայերը համաշխարհային Բ. պայտերազմին*, «Սիփան» հրատ., Պէյրութ, 2020, էջ 294):

⁴⁶ Աւետիք Իսահակեան, *Արկածախնդիրները*, հրատ.՝ Ամերիկահայ Յառաջդիմական Միութեան, Նիւ Եորք, 1943 (յօդուածը՝ էջ 3-12). Նոյն, *Արկածախնդիրները*, տպ. «Նոր օր», Ֆրեզնօ, 1943 (յօդուածը՝ էջ 5-13): *Նոր օրի* հրատարակութեան մէջ տպուած է 24 էջնոց հեռագրին առաջին էջը:

⁴⁷ Մսրլբեան, էջ 295:

հինգ տարիով կախակայուեցաւ կուսակցական շարքերէն: Եւ եթէ կուսակցութիւնը այդքան մեղմ գտնուեցաւ, պարզ այն պատճառով, որ հայ ժողովուրդին խնայուեցաւ իր բանաստեղծը⁴⁸:

Այս մեղադրանքը թերեւս 1918-20 ժամանակաշրջանին կապուած էր, իսկ վկայութեան ստուգումը կը սպասէ վաւերաթուղթերու լոյսին, քանի որ մեզի յայտնի տպագիր այլ աղբիւրներ ամբողջութեամբ լուռ են: Շարունակութեան մէջ, Արծրունի որոշ մանրամասնութիւններ հայթայթած է 1930-31ի Իսահակեանի եւ իր անձնական դիրքորոշումներուն մասին, մերժելով, որ *Յառաջի* յօդուածը գրուած ըլլար պատուէրով եւ յիշելով անոր հանդէպ եղած ներքին հակազդեցութիւնը:

Բ.- Այդ որոշումէն վերջ, Ա. Իսահակեան մեկնեցաւ Հայաստան, ուր որոշ ժամանակ մը մնալէն յետոյ, կրկին վերադարձաւ Փարիզ: Այդ ատեն ես ալ Փարիզ կը գտնուէի: Չեմ ուզեր հրապարակել բոլոր այն կարծիքները, որ Ա. Իսահակեան կը յայտնէր Հայաստանի մէջ տիրող կարգերու եւ խորհրդային վարիչներու մասին: Միայն այսքանը մատնանշեմ, որ գրեթէ ամէն օր կ'այցելէր կուսակցութեան կեդրոնը եւ կը համոզէր մեր ղեկավար ընկերները, որ նիւթական պայմաններ ստեղծեն իրեն արտասահման մնալու, քանի որ այլեւս չուզէր վերադառնալ Հայաստան⁴⁹:

Շատ բնական էր, որ Ա. Իսահակեան մտահոգուէր իր ապրուստով: Սակայն անբնականը այն էր, որ նոյն միջոցին Իսահակեան յար եւ նման բանակցութիւններ կը վարէր նաեւ Խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցիչներուն հետ: Երբ այդ բանը յայտնի դարձաւ, այլեւս չկրցայ հանդուրժել եւ «Յառաջ»ի մէջ յօդուածով մը պատռեցի անոր դիմակը: Այդ գրութեան համար որոշ ընկերներէ եւ կարգ մը ղեկավարներէ ալ խիստ յանդիմանութեան արժանացայ:

Ա. Իսահակեան ենթադրելով թէ այդ յօդուածը գրուած է մեր ղեկավարներու թելադրութեամբ (ինչ որ հիմնովին սխալ էր), նամակներով խիստ բողոքեց կուսակցութեան վարիչներուն եւ «Յառաջ»ի խմբագրութեան: Այդ օրէն իսկ ան իր բոլոր կապերը խզեց Դաշնակցութեան հետ եւ շուտով վերադարձաւ Հայաստան⁵⁰:

⁴⁸ Աշոտ Արծրունի, «Աւետիք Իսահակեանի մասին», *Արմենիա*, 14 Դեկտեմբեր 1943, էջ 2:

⁴⁹ 1960ականներուն, Վրացեան գրած է, թէ «նա չէր ծածկում, որ եթէ կարողանայ արգասահմանում մնայուն եկամուտ ունենալ, չի երթայ Երեւան» (Վրացեան, էջ 336), մինչ Ռ. Դարբինեան պնդած է, թէ «Աւետիք Իսահակեանը պիտի չվերադառնար Հայաստան, եթէ ամսական 30-40 փողար խոստանայի իրեն, Ամսագրին բերած իր աշխատակցութեան համար: Գումար մը, զոր չէի կրնար երաշխատուել, այդ օրերուն» (Խոսրով Ներսէսեան, «Ռուբէն Դարբինեան (Արտաշէս Չիլինգարեան)», *Հայրենիք*, 8 Դեկտեմբեր 1979, էջ 1):

⁵⁰ Արծրունի, «Աւետիք Իսահակեանի», էջ 2: Սեպտեմբեր 1933ին, Իսահակեան գրած է Ժողովմխորհի քարտուղար Արմենակ Թոքմաջեանին. «Միակ մարդն եմ Խորհրդային Հայաստանը ներկայացնող, իբրեւ սովետական քաղաքացի, իբրեւ Կենտրոնականի անդամ եւ իբրեւ բնիկ Խորհրդային Հայաստանցի: ՀՕԿ-ի վարչութեան փոխնախագահն եմ, Ներգաղթի ֆոնդի մարմնի փոխնախագահն եմ եւ

Իսահակեանի վերոյիշեալ բողոքի նամակներէն միայն յայտնի է 29 Օգոստոս 1931ի նամակը Վահան Նաւասարդեանին.

Ինձ ասացին, որ իմ դէմ բան ես գրել թերթիդ մէջ. դեռ չեմ կարդացել: Սակայն, ցաւում եմ, որ դու էլ ընկար “Յառաջ”ի պրովոկացիայի մէջ՝ Ա...-ի կողմից յիմարաբար եւ նենգաբար կազմուած:

Մանրամասների մասին գրիր իմացիր Ռուբէնից, Աբրահամից, Զամալեանից⁵¹: Ա...ը գլուխը կորցրել է՝ ձգտելով զանազան ուղիներով կուսակցութեան գլուխ դառնալ⁵²:

Թերեւս Իսահակեան աչառու տեղեկատուներու զոհը գացած է, քանի որ *Յուսաբերի* Յուլիս եւ Օգոստոս 1931ի թիւերուն մէջ անոր մասին որեւէ յօդուած չկայ: Ան իրարու կապած ըլլալու էր Վրացեանի բանաձեւած պահանջը եւ, իր խուսափողական պատասխանէն ետք, անոր յաջորդած Արծրունիի յօդուածը, վերջինը վերագրելով Վրացեանի դրոյումին⁵³, որուն անունը, մեծ հաւանականութեամբ, «Ա...»ի վերածուած էր նամակի տպագրութեան ընթացքին:

Իր հրապարակագրական գործունէութեան կողքին, Արժանթին տեղափոխուելէ ետք Արծրունի վառ պահած էր իր հետաքրքրութիւնը հայոց պատմութեան հանդէպ, յօդուածներ հրատարակելով *Արմենիայի*, ինչպէս եւ *Հայրենիք* ամսագրին եւ օրաթերթին մէջ: Աւելի՛ն. ձեռնարկած է գրելու հայոց պատմութեան հատոր մը, որմէ հատուածներ լոյս տեսած են *Հայրենիք* ամսագրին մէջ 1950ականներուն, եւ *Historia del pueblo armenio* (Հայ ժողովուրդի պատմութիւն) խորագրով հրատարակուած է 1965ին, հեղինակի որդիին՝ Ռուբէն Արծրունիի (Սիրուեան) սպաններէն թարգմանութեամբ⁵⁴: Գիրքը լայն ժողովրդականութիւն վայելած է, հանդիսանալով հայոց պատմութիւնը սպանախօս ընթերցողին ներկայացնելու համապարփակ ու միաժամանակ հանրամատչելի բնոյթ ունեցող առաջին փորձ մը: Մանր յաւելումներով, յաջորդաբար երկու անգամ վերատպուած է (1971 եւ 1978), ինչպէս եւ փորթուակերէնի թարգմանուած (1976): 2010ին, Ռ. Արծրունի գիրքը լոյս ընծայած է իր կողմէ կատարուած թարմացումով⁵⁵:

ուրիշ մանր ու խոշոր բաների նախագահ, գանձապահ, “ՀՕԿ” ամսագրի խմբագրական կղզեգիայի անդամ եւ այլն եւ այլն» (Բեհբուղեան, Յովսէփեան, էջ 29):

⁵¹ Նկատի ունի դաշնակցական գործիչներ Ռուբէն Տէրմինասեանը (1882-1951), Աբրահամ Գիւլխանդանեանը (1874-1945) եւ Արշակ Զամալեանը (1882-1940):

⁵² *Աւելիք Իսահակեանի նամակները Վ. Նաւասարդեանին*, էջ 25:

⁵³ 1931ին, Արծրունի երկու նամակ գրած է Վրացեանին, որոնց մէջ որեւէ ակնարկութիւն չկայ այս հարցին (Համազգայինի կեդրոնական արխիւ, Սիմոն Վրացեանի թողօն, հաւաքածոյ 3, ցուցակ 1, թ. 112):

⁵⁴ Ashot Artzruni, *Historia del pueblo armenio*, traducción de Rubén Sirouyán, Fundación Ararat, Buenos Aires, 1965:

⁵⁵ Ashot Artzruni, *Historia del pueblo armenio*, traducción y actualización de Rubén Sirouyán, Barcelona, Sirar Ediciones, 2010.

Այդ հետազոտական ծրագրին առնչությամբ, Արծրունի գրած է Իսահակեանին ուղղուած նամակները, զորս ստորեւ կը հրատարակենք անհրաժեշտ ծանօթագրութիւններով: Ան դիմած էր իր երբեմնի մտերիմ ասագ կուսակցական ընկերոջ, ակնկալելով ձեռք բերել խորհրդահայ պատմաբան Գրիգոր Միքայէլեանի՝ Կիլիկիոյ հայկական պետութեան մասին ռուսերէն աշխատութիւնը, որ իրեն անհասանելի մնացած էր: Դատելով երկրորդ նամակի բովանդակութենէն, հաւանական է, որ իր կեանքի վերջին տարին թեակոխած Իսահակեանը որեւէ գրաւոր պատասխան ղրկած չըլլայ, ուր ապահովութեան նկատառումներ ալ կրնան դեր ունեցած ըլլան:

Կ'ենթադրենք, որ պատերազմական վիճակէն թխած հաղորդակցութեան խզումին պատճառով, Արծրունիի 1943ի յօդուածը անծանօթ մնացած էր Իսահակեանին (եւ թերեւս հայաշխարհին ընդհանրապէս): Սակայն, ծերունագարդ բանաստեղծին կողմէ անոր գործնական խնդրանքին լուռ ընդառաջումը՝ Միքայէլեանի գիրքին ուղարկումով, արժանթինաբնակ հրապարակագրին հայցած «բարութեան եւ ներողամտութեան» լռելեայն դրսեւորում մըն էր նաեւ, որ ցոյց կու տար, թէ ժամանակը յաջողած էր դարմանել կամ ամոքել անցեալի վէրքերը:

Ա.

18 Սեպտեմբեր 1956

Բուէնոս Այրէս

Յարգելի վարպետ,

Ծերութիւնը, մարմնացումն է բարութեան եւ ներողամտութեան: Հետեւաբար խորապէս համոզուած եմ, որ մոռացել էք այն միջադէպը, որ քսան տարի առաջ տեղի ունեցաւ Փարիզում: Եւ անելի քան հաւատացած եմ, որ պիտի չմերժէք խնդրանքս:

Կարծեմ 1952-ին լոյս տեսաւ Միքայէլեանի⁵⁶ «Истории Армянское Киликийское Государство»⁵⁷ պատմական ուսումնասիրութիւնը: Բունն փափաք ունեմ այդ գրքից մէկ օրինակ ձեռքիս տակ ունենալ: Քանիցս Հայաստան եկող վերադարձողներին խնդրել եմ այդ երկը բերել, բայց չեն կարողացել գտնել: Միակ յոյսս դուք էք: Ուստի թախանձագին խնդրում եմ որեւէ կերպ մէկ օրինակ ճարել եւ մեր շատ սիրելի եւ համակրելի Սրբազանի հետ⁵⁸ ուղարկել: Փոխարէնը պատրաստ եմ Ձեր ուզած գիրքը կամ որեւէ բան ուղարկել:

⁵⁶ Գրիգոր Միքայէլեան (1893-1953), խորհրդահայ պատմաբան:

⁵⁷ Գ. Գ. Микаелян, *Истории Армянское Киликийское Государство* (Պատմութիւն Կիլիկիոյ հայկական պետութեան), ՀՍՄԴ Գիտութիւնների Ակադեմիայի հրատ., Երեւան, 1952 (հայերէն թարգմանութիւն՝ Երեւան, 2007):

⁵⁸ Կ'ականարկէ Սիոն արք. Մանուկեանին (1908-86), որ այդ տարիներուն Հարաւային Ամերիկայի հայրապետական պատուիրակն էր (1952-59):

Օգտուելով առիթից, պիտի խնդրեի յայտնել իմ խորին յարգանքներս տիկ. Սոֆիային⁵⁹ եւ ամուր գրկել Վիգէնին⁶⁰: Ձեզ էլ մաղթում եմ երկար տարիների կեանք եւ առողջութիւն, որպէսզի հայ բանաստեղծութեան արքայական գահը թափուր չմնայ:

Մեր մասին կը պատմի Ս[րբազան] Հայրը: Լիան⁶¹ դասաւանդում է Պետական կոնսերվատորիայում, իսկ Ռուբէն⁶² էլ իրաւաբանութիւն ուսանելուց յետոյ պաշտօնավարում է ֆրանս[ական] բանկում:

Յարգանք՝ ԱՇՈՏ-ԱՐԾՐՈՒՆԻ

Բ.

31 Դեկտեմբեր 1956

Բուէնոս Այրէս

Սիրելի վարպետ,

Սիոն արք[եպիսկոպոս] Մանուկեանի միջոցով ստացայ⁶³ ուղարկածդ գիրքը՝ *Ист[ории] Арм[янского] Килик[ийского] Государство*: Անչափ շնորհակալ եմ եւ մեծապէս երախտապարտ: Փոխարէնը ուղարկում եմ մէկ նկար, որ նոյնչափ պիտի ուրախացնէ Ձեզ: Ինչպէս գիտէք, Լիայի հայրը⁶⁴ Ջաւոյի⁶⁵ եղբայրն է: Քրոջ մահից յետոյ, աներհայրս ներկակ նկարը ուղարկեց ինձ որպէս յիշատակ: Ենթադրում եմ, որ կէս դար առաջ լուսանկարուած էք⁶⁶: Եթէ Դուք էլ ունէք այդ նկարից, ուրեմն այս մէկը յանձնեցէք այնտեղ, ուր որ յարմար նկատէք:

Դերենիկ Դեմիրճեանի⁶⁷ մահուան լուրը ցնցող տպաւորութիւն թողեց⁶⁸: Անյայտացաւ հայ ժամանակակից մեծագոյն գրողներից մէկը: «ՎԱՐԴԱՆԱՆՔ»ը⁶⁹ գլուխ գործոց պատմավէպ է: Ըստ իս՝ լաւագոյնը մեր ամբողջ գրականութեան մէջ: Որքա՞ն հարուստ ու ճոխ բովանդակութիւն եւ ի՞նչ հոյակապ կառուցում: Միակ թերութիւնը ինձ համար՝ Վասակի նկարագիրը չափից անելի վայրագ ու դաժան է

⁵⁹ Սոֆիա Իսահակեան (1882-1966), Ա. Իսահակեանի կինը:

⁶⁰ Վիգէն Իսահակեան (1910-2005), շարժապատկերի մասնագէտ, Ա. Իսահակեանի որդին:

⁶¹ Լիա Ներսիսեան-Արծրունի (Սիրուեան) (1908-2000), մանկավարժ: Ժաք Տալքրոզի մեթոտը մուծած է Արժանութիւն:

⁶² Ռուբէն Արծրունի (Սիրուեան) (ծն. 1931), հրապարակագիր, թարգմանիչ: Ա. Արծրունիի աւագ որդին: Կրտսերը՝ Րաֆֆի, մահացած է 1955ին, տասնհինգ տարեկանին:

⁶³ Սիոն արք. 12 Նոյեմբերին Ս. Էջմիածինէն հասած էր Սան Փալօ (Պրագի) (Յովհ. Տէօքմէճեան, «Տեսակցութիւն մը Սիոն արք.ի հետ», *Արմենիա*, 8 Դեկտեմբեր 1956, էջ 2), որմէ քանի մը օր ետք վերադարձած է իր նստավայրը՝ Պուենոս Այրէս:

⁶⁴ Արամ (Ալեքսանդր) Ներսիսեան (1874-1959), Լեւոն Շանթի աներձագը:

⁶⁵ Ջաւօ (Ջաւահիր) Ներսիսեան-Շանթ (1882-1945), հանրային գործիչ, Լեւոն Շանթի կինը:

⁶⁶ Կ'ենթադրենք, որ Իսահակեան եւ Ջաւօ Շանթ մաս կը կազմէին նկարին:

⁶⁷ Դերենիկ Դեմիրճեան (Դեմիրջօղլեան, 1877-1956), խորհրդահայ գրող:

⁶⁸ «Մահ Դերենիկ Դեմիրճեանի (1877-1956)», *Արմենիա*, 18 Դեկտեմբեր 1956, էջ 1:

⁶⁹ Դերենիկ Դեմիրճեան, *Վարդանանք*, Հայպետհրատ, Երեւան, 1943:

ցուցադրել, ինչ որ մարդկայնօրէն անբնական է դուրս եկել: Արդեօք, լրացրե՞լ էր «Մեսրոպ Մաշտոց»ը⁷⁰...

Գալով Միքայէլեանի Կիլիկիոյ պատմութեան, անպայման արժէքատուր եւ գիտական լուրջ ուսումնասիրութիւն է: Երկու պակասատուր կողմեր նկատեցի.- Ա. Կիլիկիոյ բուն հայկական պատմութիւնը կորչում է արտաքին քաղաքական հարցերի առատութեան մէջ. Բ. Կիլիկիոյ հայկ. պետութեան տեղը խաչակրաց արշաւանքների ընթացքին չէ լուսաբանուած: Այն ինչ այդ մասին բաւարար նիւթ է մատակարարում René Grousset-ը⁷¹ իր *Histoire des Croisades*⁷² եռահատոր ուսումնասիրութեան մէջ: Որքա՞ն ցաւալի է, որ Միքայէլեանի նման մէկ գիտական ուժ վաղաժամ կնքեց իր մահկանացուն:

Ի սրտէ կը շնորհատրեմ Ձեր, տ. Սոֆիկի եւ Վիգէնի նոր տարին, մաղթելով սիրելի վարպետին առողջութիւն եւ երկար կեանք:

ԱՇՈՏ-ԱՐԾՐՈՒՆԻ

ON THE TRAIL OF TWO LETTERS ADDRESSED TO AVETIK ISAHAKIAN

(Summary)

VARTAN MATIOSSIAN (varny1@yahoo.com)

The author publishes two annotated letters addressed by Argentinean Armenian journalist and historian Ashot Artzruni (1902-1979) to Soviet Armenian poet Avetik Isahakian (1875-1957) in 1956. The first letter contains Artzruni's passing reference to an incident related to Isahakian a quarter of a century before, which was part of the final chapter of the protracted relation of Isahakian and the Armenian Revolutionary Federation, which the article reconstructs in detail.

Isahakian, a longtime member of the Armenian Revolutionary Federation, returned for the first time to Soviet Armenia in 1926. In 1930, after returning to Paris, where his family lived, he adopted a friendly stance towards the Soviet Armenian regime and started collaboration with pro-Soviet Armenian initiatives. This created friction with his fellow party members, which which was exacerbated in June 1931 in June 1931, when Artzruni, a junior member of the party who had emigrated from Soviet Armenia in 1929, wrote a piece in the French Armenian daily *Haratch*, castigating Isahakian for his pro-Soviet stance. The article generated a brief, yet violent exchange in the French Armenian press.

⁷⁰ Դերենիկ Դեմիրճեանի «Մեսրոպ Մաշտոց» վէպը անաւարտ մնացած է:

⁷¹ Ռընէ Կրուսէ (1885-1952), ֆրանսացի պատմաբան:

⁷² René Grousset, *Histoire des Croisades et du royaume franc de Jerusalem*, 3 vols., Plon, Paris, 1934-36: